

Л.В.Войтович*

**«БАВАРСЬКИЙ ГЕОГРАФ»: СПРОБА ЕТНОЛОКАЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ IX ст.**

У статті підбито підсумки спроб локалізації слов'янських племен за джерелом IX ст. – «Баварським географом». Пропонується уточнення міжнародних торговельних шляхів згідно з гіпотезою І.Геррмана та пов'язані з цим нові версії етнолокалізації.

У наукових колах давно відома цікава пам'ятка – т.зв. «Баварський географ» («Geographus Bavarus»; повна оригінальна назва «Опис градів і земель на північ від Дунаю» («Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii»)). Написане на двох аркушах джерело (існує лише один його список) було виявлене в 1722 р. у Баварській державній бібліотеці (Мюнхен), де зберігається й досі, у складі збірника IX ст.¹ Баварський герцог придбав цей збірник у 1571 р. разом з архівом антиквара Германа Шеделя (1410–1485 рр.). У середині XVIII ст. французький посол у Мюнхені граф дю Бюа ввів цінне джерело у науковий обіг (у французькому перекладі). Назву «Баварський географ» пам'ятці дав відомий польський письменник і вчений Ян Потоцький (1761–1815 рр.).² «Баварський географ» відрізняється інформативною насиченістю і містить перелік племен, переважно слов'янських, із зазначенням кількості «градів» («civitates»).

Першим дослідником, який спробував з'ясувати походження пам'ятки, був польський історик Г.Ловмянський. За його висновками, зберігся не оригінал, а друга редакція, яка складається з двох частин. Перша частина (позиції 1–13) є точною копією втраченого оригіналу першої редакції. В оригіналі зафіксовано результати стратегічної розвідки Франкської імперії, що мало послужити розширенню сфери її впливу на північ від Дунаю. Друга частина була долучена у ході створення другої редакції – маючи географічний характер, вона підсумовувала торговельну та місіонерську інформацію. На думку польського вченого, цю редакцію було створено у монастирі св.Еммерама в Регенсбургу. Перша частина була сформована невдовзі після 844 р. монахом Рудольфом – автором другої частини Фульденських анналів, на замовлення короля Людовика Німецького. Із Фульди документ потрапив до королівського двору у Регенсбург, де після 845 р. ченці монастиря св.Еммерама створили другу редакцію³. Інші дослідники, спираючись на палеографічні та кодикологічні дані, стверджують, що «Опис градів і земель на північ від Дунаю» є оригіналом, створеним у першій половині IX ст.⁴

Пам'ятку та її складові частини окремі дослідники датують по-різному: 795 р. (Л.Дралле⁵), 817 р. (Л.Гавлік⁶), 830–840 рр. (В.Гюзелев⁷), 833–890 рр. (П.Раткош⁸), після 844 р. (В.Фрітце⁹), 866–890 рр. (П.Шафарик¹⁰), початок 870-х рр. (О.Назаренко)¹¹. На думку останнього, з якою важко не погодитися, зараз неможливо достеменно встановити, є пам'ятка оригінальною чи копією протографа. Згідно з його висновком, «Баварський географ» було створено в монастирі Райхенау, розташованому на однойменному острові Боденського озера. Інформацію про слов'янські племена, які входили у сферу інтересів Великоморавії та північно-східних сусідів цієї держави, укладач пам'ятки отримав від одного зі слов'янських просвітителів і місіонерів – св.Мефодія чи його учнів, коли вони вимушено перебували у Райхенау (що підтверджує запис у монастирській «Книзі

* Войтович Леонтій Вікторович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: lev67420@ukr.net

побратимства» («*Liber confraternitatum*»), рятуючись від переслідувань. Свої висновки вчений також базував на впевненості, що згадане в документі плем'я *guzzi* тотожне русам, інформацію про яких діячі кирило-мефодіївського кола черпали від створеної константинопольським патріархом Фотієм бл. 866 р. єпископії (митрополії) на Русі¹².

Ретельне дослідження пам'ятки почали ще Й.Лелевель (1786–1861 рр.)¹³, П.Й.Шафарик (1795–1861 рр.)¹⁴ та К.Цейсс (1806–1856 рр.)¹⁵. Література з цієї проблеми практично неосяжна. Найбільш ґрунтовні дослідження тексту провадили В. фон Кельтш¹⁶, А.Кралічек¹⁷, Е.Кухарський¹⁸, В.Фрітце¹⁹, Г.Ловмянський²⁰, І.Геррман²¹, О.Назаренко²² та Б.Томенчук²³. Джерело видавалося багато разів. Нижче наведено оригінальний текст (за виданням С.Закшевського, звіреном із пізнішими публікаціями²⁴) з першим паралельним українським перекладом, виконаним автором цієї статті.

Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii
(Опис градів і земель на північ від Дунаю)

(1) *Isti sunt qui propinquoires resident finibus Danaorum quos vocant Nortabtreti, ubi regio in qua sunt civitates LIII, per duces suos patriae* (Ті, які найближче сидять до меж Данських, називаються нортабтричі; область їх, в якій 53 гради, окремо [управляється] їхніми герцогами).

(2) *Uilci, in qua civitates XCV, et regions IIII* (Вільці, в яких 95 градів і 4 області).

(3) *Linaa, est populisqui habet civitas VII* (Лінони – народ, який має 7 градів).

(4–6) *Prope illis resident quos vocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani, qui habent civitates VII* (Недалеко від них сидять ті, що називаються бетеничі, смельдинґи і моричани, які мають 11 градів).

(7) *Juxta illos sunt qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII* (Поряд із ними сидять ті, які називаються гефельди, і які мають 8 градів).

(8) *Juxta illos region quae vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitates L* (Поряд із ними розташована область, яка називається Сорби; в області численний народ, що має 50 градів).

(9) *Juxta illos sunt quos vocant Talaminzi, qui habent civitates XIII* (Поряд із ними ті, які називаються таламинцями, і які мають 13 градів).

(10) *Beheimare, in qua sunt civitates XV* (Бегеймари, в яких 15 градів).

(11) *Marharii, habent civitates XI* (Марари мають 40 градів).

(12) *Uulgarii, regio est immensa et populus multus habent civitates V, eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere* (Вулґарії, велика область і численний народ мають лише 5 градів, оскільки більшість народу живе поза ними, а, отже, не має потреби у градах).

(13) *Est populus quem vocant Merchanos, ipsi habent civitates XXX* (Є народ, який називається мерехани, у нього 30 градів). *Istae sunt regions quae terminant in finibus nostris* (Це області, які межують із нашими землями). *Istisunt qui juxta istorum fines resident* (Ось ті, які живуть поряд з їхніми межами).

(14) *Osterabtreti, in qua civitates plusquam C sunt* (Остабтрезі, які мають понад 100 градів).

(15) *Miloxi, in qua civitates LXVII* (Мілокси, в яких 67 градів).

(16) *Phesnuzi, habent civitates LXX* (Феснучі мають 70 градів).

(17) *Thadesi, plusquam CC urbes habent* (Тадеси мають більше 200 градів).

(18) *Glopeani, in qua civitates CCCC, aut eo amplius* (Глоп'яни, в яких 400 або трохи більше градів).

(19) *Zuireani, habent civitates CCCXXV* (Жур'яни [Чур'яни?] мають 325 градів).

(20) *Busani, habent civitates CCXXXI* (Бужани мають 231 град).

(21) *Sittici, region immensa populis et urbibus munitissimis* (Сіттичі, область, в якій народу і градів без ліку).

- (22) *Stadici, in qua civitates DXVI* (Стадичі, у котрих 516 міст і безліч людей).
 (23) *Sebbirozi, habent civitates XC* (Себбірочі мають 90 градусів).
 (24) *Unlizi, populus multiuse, civitates CCCXVIII* (Унличі, численний народ, 318 градусів).
 (25) *Neriuani, habent civitates LXXVIII* (Нерв'яни мають 78 градусів).
 (26) *Attorozi, habent CXLVIII, populus ferocissimus* (Атторочі мають 148 [градусів], народ, найбільш розгнужданий).
 (27) *Eptaradici, habent civitates CCLXIII* (Ептарадичі мають 243 гради).
 (28) *Uuillerozi, habent civitates CLXXX* (Вільерочі мають 180 градусів).
 (29) *Zabrozi, habent civitates CCXII* (Заброчі мають 212 градусів).
 (30) *Znetalici, habent civitates LXXIII* (Знеталичі мають 74 гради).
 (31) *Aturezani, habent civitates CIII* (Атурезани мають 104 гради).
 (32) *Chozirozi, habent civitates CCL* (Хозирози мають 250 градусів).
 (33) *Lendizi, habent civitates XCVIII* (Лендізі мають 98 градусів).
 (34) *Thafnezi, habent civitates CCLVII* (Тафнезі мають 257 градусів).
 (35) *Zeriuani, quod tantum est regnum ui ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant* (Черв'яни, в яких одних є королівство і від яких усі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід).
 (36) *Prissani, civitates LXX* (Присяни, 70 градусів).
 (37) *Uelunzani, civitates LXX* (Велунчани, 70 градусів).
 (38) *Bruzi, plus est undique, quam de Enisa ad Rhenum* (Бруси, усюди більше, ніж від Енса до Рейну).
 (39) *Uuizunbeire* (Вічунбейри).
 (40) *Caziri, civitates C* (Казіри, 100 градусів).
 (41) *Ruzzi* (Руси).
 (42) *Forsderen* (Форсдери).
 (43) *Liudi* (Ліуди).
 (44) *Fresiti* (Фрезити).
 (45) *Serauici* (Серавичі).
 (46) *Lucolane* (Луколяни).
 (47) *Ungare* (Унгри).
 (48) *Vuislane* (Вісляни).
 (49) *Sleenzane, civitates XV* (Слензяни, 15 градусів).
 (50) *Lunsizi, civitates XXX* (Лужичі, 30 градусів).
 (51) *Dadosesani, civitates XX* (Дадосечани, 20 градусів).
 (52) *Milzane, civitates XXX* (Мільчани, 30 градусів).
 (53) *Besunzane, civitates II* (Безунчани, 2 гради).
 (54) *Uerizane, civitates X* (Веричани, 10 градусів).
 (55) *Fraganeo, civitates XL* (Фраґани, 40 градусів).
 (56) *Lupiglaa, civitates XXX* (Лупигляни, 30 градусів).
 (57) *Opolini, civitates XX* (Ополяни, 20 градусів).
 (58) *Golensizi, civitates V* (Ґолендзичі, 5 градусів).

Ще Г.Ловмянський розділив документ на дві частини, віднісши зазначені у пунктах 14–58 племена до тих, які проблематично локалізувати. У цій частині пам'ятки, долученій при створенні другої редакції, на його думку, порядок назв у контексті був довільним²⁵. Таке припущення дає підстави розглядати будь-які версії без обмежень, незалежно від місця у контексті, а з огляду на фантазію їх авторів²⁶. Користуючись гіпотезою про довільний порядок назв як аксіомою, її прихильники нерідко зловживають патріотичними почуттями, намагаючись локалізувати племена на сучасних територіях своїх країн (здебільшого Польщі або Чехії). Фактично гіпотеза Г.Ловмянського завела проблему локалізації племен на манівці.

І.Геррман запропонував розглядати перелік племен поза кордонами імперії Каролінгів, керуючись зафіксованими та ймовірними лініями торговельних комунікацій, а також беручи до уваги можливе дублювання племінних назв²⁷. Цей шлях ідентифікації народів виглядає більш перспективним. Він пропонує осмис-

лену систему і заміну верифікації спотворених назв пошуками джерельних та археологічних доказів.

Даний метод прийняв Б.Томенчук²⁸, корегуючи розташування племен уздовж шляхів, запропонованих І.Геррманом. Однак якщо прийняти хоча б частково версію О.Назаренка і припустити, що текст Рудольфа чи іншого автора першої частини був доповнений у Райхенау інформацією св.Мефодія і його сподвижників, то більшість торговельних напрямків будуть простягатися не від франкських кордонів чи Балтики, а від кордонів моравських. При цьому значна частина пропозицій І.Геррмана та Б.Томенчука виглядатимуть сумнівно.

Загалом надаючи перевагу методів І.Геррмана перед методом Г.Ловмянського, локалізацію племен доцільно розглядати блоками, беручи до уваги як торговельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави. Не варто також виключати можливе дублювання назв.

Іншим важливим моментом є кількість градів. Порівняння свідчень джерела з археологічними пам'ятками на територіях точно локалізованих племен (прикордонних із франкською державою) показало, що вони ідентичні з бурговими округами, тобто пам'ятка містить інформацію про внутрішню військово-політичну структуру прикордонних племен²⁹. Зрозуміло, що для більш віддалених областей ці дані не могли бути точними. Але цілком імовірно, що для цих територій під терміном «*civitates*» малися на увазі не тільки укріплені поселення, а й громади-общини³⁰.

Не викликає також сумнівів, що назви племен здебільшого передані з помилками. Однак німецькі редактори «Баварського географа» відтворювали їх значно ближче до оригіналу, ніж автори візантійські, пов'язані обов'язковим наслідуванням античних письменників³¹.

Локалізація перших тринадцяти племен не викликає серйозних суперечок, оскільки йдеться про народи, що мешкали вздовж північно-східного кордону Франкської імперії з півночі на південь:

(1) **Nortabtrezi** [північні ободрити, ободричі]: у джерелах згадуються з 789 р., велика група слов'янських племен, яка займала території в нижній течії Ельби³².

(2) **Uilci** [вільці (лат. *wilti*, нім. *Wilzi, Wulzi*), велети, лютичі]: племінне об'єднання полабських слов'ян на схід від ободритів; ядро розташовувалося між Варнавою та Одером³³.

(3) **Linaa** [лінони чи линияни]: уперше згадані Ейґардом під 808 р. та у «*Chronicon Moissiacense*» у розповіді про похід Карла, сина імператора Карла Великого, проти них та смоленців. За П.Й.Шафариком – глиняни³⁴. Плем'я згадується в Адама Бременського та Гельмольда. Локалізується на правому березі Лаби по сусідству з битинцями і смоленцями. У фундаційному документі Гавельберзького єпископства імператора Оттона I (946 р.) згадана провінція Лінаґа (*Linagga*) з градом Потлустім (нині Путлітц) над р.Степеницею. В їхній землі був також град Лончин. Плем'я належало до об'єднання ободричів³⁵.

(4) **Bethenici** [бетеничі, битинці]: слов'янське плем'я, яке проживало на східному березі нижньої Лаби, південніше глинян і північніше смоленців. Уперше згадані 811 р. Дослідники вагаються, до якого об'єднання належало це плем'я: велетів чи глинян? Імовірно, пізніше їх поглинули глиняни³⁶.

(5) **Smeldingon** [смельдинґи, смоленці]: слов'янське плем'я, яке займало територію південніше битинців. У 808 р. разом із глинянами пристало до союзу з данським королем Готфрідом і чинило опір наступові Карла, сина імператора франків Карла Великого. У 809 р. проти них виступив союзник франків – ободритський князь Дрожко, якому з допомогою саксів вдалося здобути їхній град *Semeldinconnoburg*. Після повторного наступу франків у 811 р. землі смельдинґів були сплюндровані, а франки спорудили тут замок *Abochi*. Питання про точну локалізацію племені залишається дискусійним³⁷.

(6) **Morizani** [моричани]: слов'янське плем'я, яке проживало на правому березі Лаби в її середній течії. У джерелах згадується протягом 937–1114 рр. (moritsani, mortساني, moraciani, moroszani, moresctns, mrocini, morkeni, mrozini, morazena, morosini, morozani, moresini, mrozani, morschone)³⁸.

(7) **Hehfeldi** [гевелери, гаволяни (hevelli)]: полабське плем'я, сусіди лютичів, локалізується на р.Гавелі, столиця – Гавелберг (Havelberg), пізніше Бренна (Бранденбург)³⁹.

(8) **Sorbi** [сорби, серби]: одна з головних груп полабських слов'ян. У джерелах згадуються з 631 р.⁴⁰ і до кінця X ст., коли були остаточно завойовані німцями⁴¹.

(9) **Talaminzi** [таламинці, делеминці (doleminci), доленчани]: лужицьке плем'я, яке займало землі між р.Каменицею, притокою Мульди, р.Лабою (до Стріли), Ползницею і Крушними горами. Входило в об'єднання сорбів⁴².

(10) **Beheimare** [богемці, чеши, богеми (лат. bohemi, baiahaeni, boemani)]: назва походить від німецького спотворення кельтського племінного етноніму бойів (бойв; лат. boii), які у перших століттях нашої ери займали територію Чехії, пізніше перебралися в Паннонію, звідки у III ст. мігрували в Північну Італію (від них залишилася назва міста Болонья). Ця назва поширилася на чехів⁴³.

(11) **Marharii** [моравії, морави]: слов'янські племена, які розселилися у сучасній Моравії і далі на схід по річках Ваг, Нітра, Грон та створили у IX ст. Великоморавську державу⁴⁴.

(12) **Uulgarii** [болгарії, болгары]: болгары-тюрки в IX ст. вже успішно асимілювалися у слов'янському середовищі Балкан, утворивши тут велику державу⁴⁵.

(13) **Merchanos** [мерехани]: ця назва залишається дискусійною. Значна частина дослідників вважає її дублем назви мораван або їх нітранської частини⁴⁶. Однак ще П.Й.Шафарик звернув увагу на слов'янське плем'я над р.Моравою на заході Балкан. Таку локалізацію племені підтримав І.Геррман⁴⁷. Судячи з тексту пам'ятки, така версія видається правильною.

За І.Геррманом, до другої групи включені племена, розташовані на торговельному шляху Бардовик – гирло Одри. У цю групу дослідник включає лише одне плем'я – osterabtrezi⁴⁸. Б.Томенчук пропонує племена пунктів 14–25 локалізувати вздовж одерсько-віслянського річкового шляху (Балтійське море – р.Одра – р.Нотець – р.Вісла – р.Західний Буг – р.Серет – р.Дністер – Чорне море)⁴⁹. Така схема виглядає надуманою і не підтверджується археологічним матеріалом. Одним із відгалужень знаменитого «бурштинового шляху» був маршрут Балтійське море – р.Вісла – р.Західний Буг – р.Дністер (перехід між Західним Бугом та Дністром у районі Пліснеська) – Чорне море. А от шлях по річці Нотець до Вісли виглядає цілком самостійним. Не було сенсу через Одру і Нотець із Балтики добиратися до Вісли. Тому щодо цієї частини переконливішою виглядає гіпотеза І.Германа, тим більше, що ідентифікація племені (пункт 14) особливих дискусій не викликає.

(14) **Osterabtrezi** [східні ободрити]: із цього потужного племінного об'єднання між низов'ям Лаби (Ельби) та узбережжям Балтики виділялося плем'я ререгів, центром якого був Мехлін (Mechlin) (Магнополіс, Мекленбург)⁵⁰.

Третю групу племен І.Геррман пов'язує з торговельним шляхом Магдебург – Ребус – Познань – Київ, розташовуючи на цьому шляху племена пунктів 15–25⁵¹. Існування такого шляху сумнівне. Розглядаючи обидві версії (І.Германа й Б.Томенчука), варто зробити незначну корекцію: від Магдебурга міг існувати шлях до середньої Одри, звідки по р.Варті і р.Нотець можна було дістатися р. Вісли і головної артерії «бурштинового шляху», який закінчувався на Чорноморському узбережжі, але не заходив до Києва. Уздовж цього шляху можна спробувати розмістити племена пунктів 15–25.

(15) **Miloxi** [мілокси, мільчани]: тотожність мілоксів і мільчан доволі переконливо обґрунтував ще А.Кралічек⁵². Мільчани розташовувалися між Лабою і Одрою над верхньою Спревою (нині Шпре). Головним їх градом був Будишин (нині Бауцен)⁵³. І.Геррман вважав їх тотожними з племенем *lisikaviki* (середня Одра і Варта)⁵⁴. Плем'я *lisikaviki* згадане тільки Відукіндом (X ст.) у контексті війни польського князя Мешка I із саксонським намісником Віхманом та велетами у 963–966 рр. (ця згадка повторена пізніше Тітмаром Мерзебурзьким). *Lisikaviki* перебували під владою польського князя. Їх локалізацію на середній Одрі та Варті обґрунтував Й.Відаєвич⁵⁵. Ця версія доволі приваблива, але, з огляду на етимологію назви, залишається тільки гіпотетичною. Б.Томенчук помістив їх на правому березі Одри ближче до гирла Варти без будь-яких пояснень, лише згідно зі своєю «концепцією шляху» з Балтики через Одру, Варту і Нотець до Вісли⁵⁶. Цього, звичайно, замало, щоби погодитись із подібною локалізацією.

(16) **Phesnuzi** [феснучі, пешнуці (?)] : назва племені настільки спотворена, що навколо його локалізації виникло найбільше різних версій – від Лужиць⁵⁷ до Нижнього Дунаю⁵⁸. Була спроба навіть ототожнити їх із печенігами⁵⁹ чи бежунчанами⁶⁰. Із усіх локалізацій найбільш виваженою виглядає запропонована Е.Кухарським, який розташовував плем'я в Лужицях по сусідству з мільчанами. Це вписується як у контекст назв, так і у прийнятну шляхову гіпотезу. Поряд із мільчанами (щоправда, над Вартою) розмістив їх і Б.Томенчук⁶¹.

(17) **Thadesi** [тадеси]: локалізація цього племені – одна з найбільш дискусійних. П.Й.Шафарик ототожнював його з дзядошанами і на підставі ономастичних матеріалів локалізував у районі сучасного Галича⁶². Погоджуючись із ним, А.Кралічек розташовував плем'я на теренах сілезьких дзядошан, спираючись на джерела, де це плем'я згадується⁶³. За К.Цейссом, це було південнослов'янське плем'я⁶⁴. За Е.Кухарським, воно займало південні схили Судетів і Західних Бескидів⁶⁵. Ряд дослідників пов'язують це плем'я з р.Досса, притокою Гавелі, та ототожнюють із локалізованим тут племенем дошан, яке хроніст Адам Бременський згадував як *doxani*. З інших джерел X ст. відома область *Dassia* чи *Desseri*, яка локалізується над верхньою Гавелою⁶⁶. Така схема вписується і у структуру контексту назв (поряд із мільчанами та феснучі). Противники цієї локалізації, крім зауважень щодо невеликих розмірів території, яку займали дошани (200 градусів тут аж ніяк не розташуєш), критикували версію з позицій топономастики⁶⁷. Щодо кількості градусів чи, можливо, громад-общин, то для віддалених від кордонів франкської держави регіонів ці цифри не треба абсолютизувати. Топономастична аргументація без опори на інші джерела завжди залишає проблему відкритою. Б.Томенчук, згідно зі своїм баченням шляхів, розташував плем'я на березі р.Нотець⁶⁸. Заслужовує на увагу гіпотеза І.Геррмана, який запропонував вважати *thadesi* варіантом назви *thafnezi*⁶⁹. Ми повернемося до цієї гіпотези при розгляді племені №34, однак з усіх запропонованих варіантів найбільш обґрунтованим усе ж виглядає ототожнення *thadesi* з дошанами.

(18) **Glopeani** [глоп'яни]: більшість дослідників вважає їх гоплянами, тобто племенем, яке спочатку жило на берегах оз.Гопло (*Goplo*), а потім у Куявах і Хелмінській землі. Судячи з кількості градусів, це було одне з найпотужніших племен регіону⁷⁰.

Виглядає так, що згадані у пунктах 15–17 племена розташовувалися на відтинку шляху між Лабою та Одрою, можливо частково охоплюючи і басейн Варти. Плем'я №18 займало середню Віслу нижче впадіння Західного Бугу.

Племена 19–25 розміщувалися вздовж головної артерії «бурштинового шляху»: Вісла – Західний Буг – Дністер.

(19) **Zuireani** [журияни, чуряни (?), черв'яни]: ще одне загадкове плем'я, яке дослідники відносять до тих, які неможливо локалізувати. Б.Томенчук розташував їх у нижній течії Західного Бугу⁷¹. З огляду на розташування племені в

контексті назв «Баварського географа», найбільш обґрунтованою виглядає гіпотеза І.Геррмана, згідно з якою *zuirgani* (19) є дублетом *zeriugani* (35)⁷². Правомірність цієї гіпотези проаналізуємо при розгляді племені №35.

(20) **Busani** [бужани]: крім Г.Пашкевича, який уважав бужан польським плем'ям⁷³, усі дослідники сходяться на тому, що у «Баварському географі» згадане волинське плем'я бужан. Локалізація їх у верхів'ях Бугу, де був головний племінний град Бужеск, підтверджується також літописними звістками і значною кількістю археологічних матеріалів⁷⁴.

(21) **Sittici** [сіттичі, житичі]: також належать до неідентифікованих племен. Найвні версії локалізації від Житомира⁷⁵ до Боснії⁷⁶ є звичайними верифікаціями. Доволі вмотивованою виглядає спроба С.Закшевського пов'язати їх із р. Житавою, притокою Нітри⁷⁷. Як житичів їх локалізують також у районі гирла Заале при Лабі⁷⁸. Усі ці локалізації ніяк не пов'язані з контекстом назв у «Баварському географі», відтак найбільш прийнятною виглядає версія І.Геррмана⁷⁹, підтримана Б.Томенчуком⁸⁰. Обидва розмістили їх на схід від бужан по Дністру. Хорватські землі на лівобережжі верхньої і середньої течії Дністра, де пізніше сформувалося Стольське князівство, знищене під час походу київського князя Володимира Святославича у 981 р., а потім виникло Звенигородське князівство, у VII–IX ст. були густозаселеним масивом, який цілком може бути «областю, в якій народу і градів без ліку». Це плем'я житичів входило до масиву карпатських хорватів⁸¹. Можливо, пізніше, уже у процесі розпаду цього об'єднання, воно ввійшло до складу Тербовольського князівства і від нього перейняло назву тербовлян⁸².

(22) **Stadici** [стадичі]: так само представлені численними верифікаціями від Русі⁸³ до Центральної Боснії⁸⁴. Дослідники відшукали с.Стадице над р.Біліною⁸⁵ та Стадінгію над нижнім Везером⁸⁶. Зрозуміло, що всі ці версії є звичайними верифікаціями. Тому знову найбільш обґрунтованим виглядає припущення І.Геррмана⁸⁷, підтримане Б.Томенчуком⁸⁸, які розмістили це плем'я у Придністров'ї. Народ, в якого «Баварський географ» нарахував аж 516 міст і «безліч людей», цілком міг проживати на густозаселеній у той період території пізнішого Тербовольського князівства⁸⁹. Самі назви стадичі та житичі цілком відповідають землеробсько-скотарському характеру занять тутешнього населення.

(23) **Sebbirozi** [себбірочі, шеббіроси]: ще одне плем'я зі спотвореною назвою та надзвичайно широкою локалізацією – від р.Себіри й оз.Сабро в Русі⁹⁰ до Центральної Боснії⁹¹. Їх намагалися ототожнити із сіверянами⁹² або із сіверою в Болгарії⁹³, із саксонськими нордальбінгами⁹⁴, проте жоден із цих варіантів не можна визнати переконливим. За І.Геррманом, себбірочі розташовувалися на середньому Дністрі⁹⁵. Б.Томенчук змістив їх південніше від нинішньої Буковини⁹⁶. Найімовірніше, це був густозаселений масив на правобережжі Дністра в галицькій частині території карпатських хорватів.

(24) **Unlizi** [унличі, уличі]: якщо відкинути фантастичні варіації (Іульзен біля Ганновера, Ванзлов у Хорватії або на о.Узнам біля узбережжя Польщі), дослідники пов'язують локалізацію племені з літописними уличами⁹⁷. Етнонім «уличі» виводять від «угличі», а останнє від «угла» – «кут» (місцевість між гирлами Дністра та Дунаю, яка називається Буджак, що по-тюркськи означає «кут» і, зрештою, так і виглядає)⁹⁸. Однак уличі локалізуються переважно у верхів'ях та середній течії Південного Бугу до Дністра⁹⁹, причому первинні осадисті місця на Дністрі, південніше впадіння Лядови, а Побужжя було заселене у ході пізнішої колонізації¹⁰⁰.

(25) **Neriuani** [нерв'яни, нерви]: також належать до племен, чия локалізація суперечлива. І.Геррман розмістив їх на Правобережжі Дніпра, південніше древлян і північніше уличів, виходячи зі свого варіанту шляху, який, на його думку, мав закінчуватися в Києві¹⁰¹. Із тих самих засад Б.Томенчук розмістив їх біля

гирла Дністра¹⁰². Дослідники ототожнювали нерв'ян із древліанами¹⁰³, зв'язували з ріками на Нер-, Нур- і т.д. або розміщували аж у Боснії¹⁰⁴ чи просто вважали дрібним західнослов'янським плем'ям невідомої локалізації¹⁰⁵. Заслуговує на увагу думка Л.Нідерле, який ототожнював їх із неврами¹⁰⁶, згаданими Геродотом у зв'язку з походом Дарія проти скіфів ще у 512 р. до н.е. Частина дослідників ототожнює їх із ранніми протослов'янами¹⁰⁷. Археологи їх осаді розміщують південніше племен висоцької та чорноліської культур чотирма близько розташованими між собою районами: киево-черкаським (тясминська, канівська і київська групи), східноподільським (по середній течії Південного Бугу у нинішній Вінницькій обл.), західноподільським (у сучасних Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій обл.) і волинським (північ Хмельницької і частина Житомирської та Рівненської обл.). Найбільш заселеними були два перші регіони¹⁰⁸. Виглядає фантастичним, якби дійсно якась частина давнього населення, яке віділіло на первинних оселях при всіх трансформаціях і міграціях протягом мало не півтори тисячі років (16.05.451 р. в битві на Каталаунських полях у різноплементній армії Аттіли, за свідченням Аполлінарія Сідонія, були *neurees* поряд із *bastarna*¹⁰⁹), зберегла свою давню назву – неври. У такому випадку ця невелика група мала б розташовуватися поблизу уличів у верхів'ях Південного Бугу.

Найбільш заплутаним і складним для локалізації є блок назв 26–32. Гіпотеза І.Германа стосовно їх розміщення «у зворотному порядку» вздовж шляху: гирло Дунаю – р.Дністер – р.Вісла – Балтика¹¹⁰, підправлена Б.Томенчуком (Чорне море – р.Дунай – р.Серет Карпатський – р.Прут – р.Дністер – р.Сян – р.Вісла – Балтійське море¹¹¹), виглядає нелогічною та надуманою конструкцією, особливу з огляду на наявність позиції №32, яку більшість дослідників пов'язують із хозарами.

(26) *Attorozi* [атторочі, атторосі]: локалізація цього племені залишається незрозумілою – їх розміщували від Помор'я до Турова в Русі¹¹². П.Й.Шафарик бачив у них літописних тиверців¹¹³, що добре вписується в порядок назв після уличів та нерв'ян (нервів). Цю локалізацію приймали В.Седов¹¹⁴ та інші дослідники. Приймаючи тотожність атторосів із тиверцями, треба віднести позицію №26 до третьої групи (торговельного шляху). А.Кралічек¹¹⁵, А.Брюкнер¹¹⁶, Г.Ловмянський¹¹⁷ узагалі вважали, що ця назва, подібно до дальшої номенклатури назв, які закінчуються на *-rozi*, є містифікацією (тобто вигаданими, штучними конструкціями). Потреби в подібній містифікації не було за жодних умов виникнення самого документа. Простежити вірогідність цієї гіпотези практично неможливо. Дублетом *attorozi* можна вважати *aturezani*¹¹⁸.

(27) *Eptaradici* [Ептарадичі]: з усіх верифікацій найпереконливіше виглядає версія А.Кралічека, який у цій назві вбачав поєднання грецького «ἐπτά» зі слов'янським «родичі», тобто «сім родів» Феофана – слов'янських племен у Мезії за Дунаєм в часи болгарської міграції¹¹⁹. Ця версія також вписується в порядок назв «Баварського географа», даючи підстави прилучити позицію №27 до третьої групи (торговельного шляху).

(28) *Uuillerozi* [вільєрочі, вілеросі]: також викликали цілу низку фантастичних верифікацій – над р.Булерою в Литві як булерці, біля оз.Сюссер-Сее на захід від Галле, дублет велетів і т.д.¹²⁰ У порядок назв «Баварського географа» вписується тільки версія А.Кралічека, який уважав їх одним із наддунайських болгарських племен¹²¹.

(29) *Zabrozi* [заброві, сабросі] та (30) *znetalici* [знеталичі] узагалі представлені лише фантастичними версіями. Якщо взяти до уваги розташування цих народів поряд із тиверцями та можливою локалізацією №27–28 як придунайських болгарських племен, то можна запропонувати локалізацію №29–30 у межах річки Пруту і Серету. Це могли бути дако-романці. Зокрема, заброві (забросі, сабросі) могло бути спотворенням назви сабоків. Це плем'я, уперше згадане Птолемеем,

традиційно розміщують у Дакії; на користь його дакійської належності свідчить і назва. У II ст., за Марка Аврелія і Коммода, сабоки шарпали римські кордони, а згодом під впливом кельтів і римлян мігрували на північ. Їх розташовують навіть біля витоків Вісли та на берегах Сяну¹²². Проблема ця гіпотетична. Не можна виключати, що основна маса сабоків відійшла на південь, у межириччя Серету і Пруту, а, можливо, навіть Пруту і Дністра.

(31) **Aturezani** [атурезани, тиверці]: усі локалізації (над р.Тур'я на Волині, між Карпатами і Дунаєм чи поблизу надлабського Турітца у районі Магдебурга)¹²³, окрім гіпотези П.Й.Шафарика, який уважав їх тотожними тиверцям¹²⁴, є малоймовірними.

(32) **Chozirozi** [хозирози, хозари, хазари]: також належать до неідентифікованих назв¹²⁵. Із хозарами їх першим пов'язав П.Й.Шафарик¹²⁶. З усіх існуючих версій (локалізації в Угорщині, Тюрингії й т. д.) ця є найбільш обґрунтованою.

Підсумовуючи локалізацію групи племен 26–32, можна стверджувати, що вона є продовженням попередньої групи, пов'язаної з основною артерією «бурштинового шляху», і включає тиверців (26 та 31), болгарські придунайські (27, 28), дако-романські племена в межириччі Пруту і Серету (29, 30) та хозар (32). Розташування останніх інформатори докладно не уявляли, але знали, що вони розселені десь далі за тиверцями.

Наступна група племен 33–38, серед яких згадуються лендзяни, волиняни і пруси, пов'язана з відгалуженням знаменитого «бурштинового шляху», яке йшло від кордонів Великоморавської держави до берегів Балтики. Саме ця, доволі точна, інформація могла бути отримана від св.Мефодія та його оточення.

(33) **Lendizi** [лендізі, лендзяни]: представники старшої генерації польських істориків, використовуючи фрагмент трактату візантійського василевса Константина Багрянородного «Про управління імперією», де повідомлялося, що плем'я *lenzenionoi* сплачувало Києву данину в часи регентства Ольги, намагалися посунути межі розселення лендзян мало не під Київ. Зрештою, не встояв навіть Г.Ловмянський, який відмовився від попередніх поглядів і поширив кордони лендзян до Бугу й Стиру на Волині¹²⁷. Ці тенденції мають місце і сьогодні. Межі лендзян на півдні і на сході пересуваються до верхів'їв Дністра і Стиру¹²⁸ та далі, а для обґрунтування цієї тези залучаються здебільшого ономастичні матеріали, причому навіть такі назви, як Белз, Белзень чи Тисмениця беззастережно відносять до західнослов'янських, тобто польських¹²⁹. Проте вагомим підстав відмовлятися від локалізації лендзян у Сandomirсько-Люблінській землі немає. У середині X ст. це плем'я могло утримувати верхів'я Прип'яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, бужани, волиняни чи інші волинські племена князівства перебували у той період під їх гегемонією. Як учасники дніпровської торгівлі, лендзяни могли сплачувати якусь частку Києву. Через це Константин Багрянородний і відносив їх до данників Києва. О.Головко із цього приводу писав про певну групу лендзян, яка мешкала у верхів'ях західних витоків Дніпра (вірогідно, на території сучасної Білорусії), але водночас не була якимсь значним етнічним формуванням і згодом повністю асимілювалася серед східнослов'янського населення¹³⁰. Південні кордони лендзян сягали Угорщини, але це не означає, що вони доходили до Карпат. Виявлення цілого угорського кладовища X ст. у Перемишлі свідчить про те, що угорські впливи у цьому регіоні могли сягати Сandomirсько-Люблінської землі. Зрештою, етимологія угорської назви *поляків* – *lengyel* (від лендзян) – не вимагає наявності безпосередніх кордонів. Вистачало контактів через Перемишль, який тоді був хорватським центром¹³¹. Назва його походить від Пшемисла – імені хорватського або моравського князя (у період гегемонії Великоморавії тут міг перебувати моравський династ). Після розгрому Великоморавської держави хорватські князівства стали об'єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща в той час переживала період форму-

вання. В орбіту держави Мешка I ввійшли лендзяни, а також, можливо, на короткий час Червень і Перемишль, котрий перед цим перебував у сфері угорського впливу. У 981 р. Володимир Святославич приєднав ці землі до Києва. Якщо б вони були етнічними територіями лендзян, то за них неминуче почалася б тривала боротьба. Але цього не сталося, адже ці землі були хорватськими. У X ст. лендзяни локалізувалися біля великоморавських кордонів.

(34) **Thafnezi** [тафнезі, тафнечі, таняни]: П.Й.Шафарик та Л.Нідерле вважали, що *thafnezi* – це плем'я, яке жило на р.Танві, правій притоці Сяну¹³². За даними «Баварського географа», на їх території було 257 градусів. Басейн ріки Танви бідний на археологічні знахідки, що викликало застереження дослідників. Однак практично на жодній із територій племен, перелічених «Баварським географом» у групі 14–58, не вдалося відшукати відповідної кількості градусів. Імовірно, інформація стосується приблизної кількості громад-общин¹³³. Інші варіанти локалізації племені *thafnezi* (поморські, дравські, верхньодунайські) слабо аргументовані, вони базуються на співзвучності назв без пов'язання з їх етимологією, археологічним матеріалом і порядком назв у «Баварському географі»¹³⁴. Е.Кухарський розмістив танян на південь від лендзян і на північ від Карпат¹³⁵, що, по суті, не заперечує версії П.Й.Шафарика й Л.Нідерле. Гіпотеза І.Германа стосовно тотожності *thafnezi* і *thadesi* може бути прийнятною лише у випадку, якщо припустити, що редактор «Баварського географа» помилково розмістив *thadesi* перед *gloréani* (глоп'янами), тоді, як їх потрібно було поставити перед *zuireani* (черв'янами).

(35) **Zeriuani** [черв'яни]: існує версія щодо їх ідентифікації навіть як чернігівських сіверян. Найбільшого поширення набуло твердження Т.Левицького, згідно з яким *zeriuani* – це серби, тобто нинішні лужицькі серби. Польський історик керувався порядком назв у контексті пам'ятки: *lendizi* – *thafnezi* – *zeriuani* – *prissani* – *velunzani*. Оскільки *lendizi* – це лендзяни, локалізовані у Сандомирській землі, а, за Т.Левицьким, *prissani* і *velunzani* – спотворені назви поморських племен пуржичан і велинян, то *zeriuani*-сорби були розміщені між середньою Віслою та нижньою Нотецією¹³⁶. Уже Г.Ловмянський помітив непевність такої локалізації¹³⁷. З'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор'я майже до гирла Дунаю, але жодна з них не була переконливою.

І.Крип'якевич пропонував *zeriuani* читати як «черв'яни», тобто плем'я, пов'язане з «градами червенськими» найдавніших літописів. Племінна назва черв'ян збереглася в Іпатіївському зводі, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни; нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.)¹³⁸. Це в'яжеться і з контекстом пам'ятки, де сказано, що плем'я складало велику «державу, що з неї, як кажуть, походять усі люди слов'янські» (у перекладі О.Назаренка: «королівство настільки [велике], що з нього походять усі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок», що також цілком коректно: «*regnum*» як «королівство»¹³⁹). Звідси і назви Червен та червенські гради, інформацію про яких зберегли найдавніші літописи¹⁴⁰. Із черв'янами етнонім «*zeriuani*» ототожнювали Я.Відаєвич¹⁴¹ та Т.Лер-Сплавинський¹⁴², вважаючи це плем'я польським. Легко пояснити й етимологію назви у німецькому спотворенні: *zeriuani* = *czeruiani* = *czervenien* = черв'яни. Крім того, цей варіант найкраще вписується в порядок назв «Баварського географа»: *lendizi* – *thafnezi* – *zeriuani* – *prissani* – *velunzani*¹⁴³. Б.Томенчук розташував їх у Вісло-Бузькому басейні¹⁴⁴, але для цього йому довелося «перемістити» волинян аж за гирло Західного Бугу, для чого немає жодних підстав. За І.Германом, *zeriuani* – це носії культури Луки-Райковецької, яку В.Седов ототожнює з дулібами¹⁴⁵, але ця локалізація нічим не мотивована. Водночас гіпотеза І.Германа, за якою *zeriuani* є дублетом *zuireani*, заперечень не викликає.

(36) **Prissani** [присяни, пріссані, присянці]: М.Карамзін¹⁴⁶, Й.Добровський¹⁴⁷ і А.Кралічек¹⁴⁸ відстоювали тотожність *prissani* = *brzezani*. А.Крисінський вису-

нув варіант: *prissani* = *brissani*, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою¹⁴⁹. В.Войцеховський, Р.Керсновський, Г.Ловмянський та інші історики прив'язували це плем'я до поморських Пуржич¹⁵⁰. Існують ще локалізації племені в районі Пружан у Білорусії чи Призрена на Балканах. Проте всі вони не беруть до уваги ані етимологію назви, ані наявність археологічних пам'яток відповідної епохи та не вписуються в контекст назв «Баварського географа».

Виходячи з локалізації сусідніх племен у контексті пам'ятки, можна вважати, що це – присяни (пріссані, присянці), тобто плем'я, що живе на р.Сян (спотворена назва від *zlasani* з Празького привілею 1086 р. – засяни (засянці), позаяк форми присянці, прикарпатці і т.д. характерні для пізнішого часу). За даними «Баварського географа», у них було 70 громад. У районі Перемишля – Сянока було майже стільки ж городищ¹⁵¹. Центром землі присян був Перемишль, який у IX ст. вже існував¹⁵².

(37) *Uelunzani* [велунчани, волиняни]: польські історики досі намагаються пов'язувати волинян із поморським містом Велин. Навіть відомості арабського історика Абу-ль-Хасана Алі ал-Масуді (947 р.) про державу Валиняна та її короля Маджака польські, а за ними і деякі сучасні російські дослідники схильні відносити до поморського Волина. Ал-Масуді черпав інформацію про східних слов'ян від ал-Джармі та Харуна ібн Ях'я, які звільнилися з візантійського полону, відповідно, у вересні 845 р. та близько 900 р. Їх інформація відноситься до 840–880-х рр. Як справедливо зауважив А.Новосельцев, у IX ст. у Помор'ї не існувало Волина. Зрештою, про Помор'я у Візантії тоді нічого і не знали¹⁵³. Волиняни – не гіпотетичне плем'я з околиць поморського міста Велин, а з Волині, де волиняни засвідчені літописами, іншими писемними пам'ятками і топонімами.

(38) *Bruzi* [бруси, пруси]: тотожність *bruzi* з прусами не викликає застережень¹⁵⁴. Ятвяги, які були найпівденнішим із пруських племен, хоронили своїх покійників під кам'яними курганами, ареал яких розпочинається у верхів'ях Шари і Німану¹⁵⁵.

Важко визначитися, куди віднести плем'я №39. Виходячи з варіантів його локалізації, воно могло належати як до попередньої, так і до наступної груп. І.Геррман виділив племена №40–46 у групу племен, розташованих уздовж шляху Саркел – Київ – Візантія¹⁵⁶. Уточнення Б.Томенчука (Балтійське море – Ладога – Волга – Десна – Дніпро – Чорне море)¹⁵⁷ не може бути прийнятним. Інформатори «Баварського географа» не могли знати цього «варязького» шляху, та ще й у IX ст. Якщо їм був відомий шлях до Хозарії, то, звичайно, через Саркел до Києва. Шлях із Булгара на середній Волзі сформувався вже у X ст., коли після прийняття мусульманства волзькими булгарами через цей регіон пішла мусульманська торгівля в обхід гирла Волги, яке залишилося під контролем хозарів. А у IX ст. зв'язок із Хозарією проходив через Дон, у верхів'ях якого перебували цілі слов'янські масиви¹⁵⁸.

(39) *Uiizunbeire* [вічунбейри]: також зібрали низку фантастичних локалізацій (*vidivarii* Йордана, *beormas* Орозія, *biarmi* короля Альфреда і скандинавських джерел, перм'яки або карели, булгари білі або чорні)¹⁵⁹. З огляду на розташування поблизу прусів заслуговує на увагу варіант локалізації в районі Візни над Нарвою¹⁶⁰. Ця локалізація найкраще мотивована і з погляду назви (*uiizun* – візна, *bei* – при, коло, біля), спотвореної в німецькій передачі. Варіант Б.Томенчука «біла весь»¹⁶¹ з лінгвістичного боку необґрунтований. Доводиться констатувати, що плем'я №39 належить радше до попередньої групи і може бути локалізоване в районі Візни над Нарвою.

Племена №40–47 мешкали вздовж шляху з Хозарії через Київ до Чорного моря і Візантії.

(40) *Caziri* [казіри, хозари]: ототожнення *caziri* з хозарами заперечень не викликає¹⁶².

(41) **Ruzzi** [руси]: тотожність ruzzi з русами беззаперечно¹⁶³. Зрозуміло, що Русь і руси – це дніпровський Київський каганат, який виник невдовзі після звільнення полян від хозарської зверхності¹⁶⁴.

(42) **Forsderen** [форсдери] та (43) **Liudi** [ліуди, люди (?)] за Й.Лелевелем та П.Й.Шафариком, народи №42 і 43 – це назви різних фінських племен (проти цього твердження не заперечував С.Закшевський¹⁶⁵). За К.Цейссом, це одна назва: «forst» – «ліс», «liudi» – «люди»; тобто «лісові люди», або «древляни»¹⁶⁶. В. фон Кельтш локалізував їх над дніпровськими порогами, виводячи назву від скандинавського «fors» – «водоспад» та від готських тервінгів (therwingi)¹⁶⁷. Б.Горак і Д.Травнічек розміщали їх на Кримському півострові¹⁶⁸. Об'єднав ці назви в одну також І.Геррман. За його версією, «Forsderen Liudi» – «Erste Leute», «Vorderste Leute» чи «Fuhrendes Volk» – це «перші, керівні люди»¹⁶⁹. Тобто у такий спосіб підкреслювалася зверхність русів у придніпровському об'єднанні – Київському каганаті. Ця версія доволі переконлива, хоча гіпотеза К.Цейсса більш мотивована з лінгвістичного боку і також не суперечить розташуванню племен. Я схиляюся до того, що більшу рацію має К.Цейсс.

(44) **Fresiti** [фрезити]: від fresi¹⁷⁰. Плем'я розташовувалося в Новгородській землі. П.Й.Шафарик вагався: відносити їх до слов'ян чи фінів¹⁷¹? С.Закшевський розміщував їх серед весі, звертаючи увагу на можливу тотожність fresiti = wariazi, wargowie. Він також припускав тотожність фрезитів і кривичів¹⁷². Б.Горак та Д.Травнічек вважали їх кримськими фризами, як відлам готів¹⁷³. Більш переконливою виглядає гіпотеза І.Геррмана, за якою fresiti (від freigesessenen, freisassen) позначають людей, що живуть на власній землі, тобто вільних людей¹⁷⁴. Така назва німецького редактора для далеких полян цілком логічна. Єпископ Пруденцій зафіксував у Бертинських анналах (Annales Bertiniani) прибуття 18.V.839 р. в Інґельгайм біля Майнца посольства візантійського василевса Феофіла. Із цим посольством поверталосся на батьківщину і посольство кагана Русі, яке через протидію ворогів не могло скористатися старим чорноморським шляхом. Поява кагана Русі є свідченням звільнення полян від хозарської залежності, що стало відомо при дворі франкського імператора¹⁷⁵.

(45) **Serauici** [серавичі]: щодо локалізації цього племені також не бракує різноманітних версій (р.Зерев, притока Ужа на Волині¹⁷⁶; околиці Зар (Zar) між р.Бобром і Нейсе Лужицькою¹⁷⁷; як letaici, тотожні з литовцями або латишами¹⁷⁸; на р.Сериці в Ізборській землі¹⁷⁹; на р.Іжорі¹⁸⁰). Із цього ряду можна виділити версії К.Цейсса¹⁸¹ та Л.Нідерле¹⁸², які ототожнювали seraуісі з сіверянами, що з огляду на розміщення племені в контексті назв виглядає більш умотивованим.

(46) **Lucolane** [луколяни, лучани]: розміщувалися від району чеського відламу лучан у середній течії Огри¹⁸³ на захід від чехів до Лукомор'я в гирлі Дніпра¹⁸⁴. І.Геррман розмістив їх на півдні в межиріччі Південного Бугу та Дністра¹⁸⁵, а Б.Томенчук – у нижній течії Дніпра¹⁸⁶. Керуючись розташуванням племені в контексті назв, луколян можна розмістити на середньому Дніпрі південніше полян-фрезитів.

(47) **Ungare** [унґри, угри, угорці]: ідентифікація ungare з угорцями не викликає сумнівів. Зрозуміло, що у середині IX ст. угорці ще перебували десь поблизу чорноморського узбережжя у степах між нижніми течіями Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Близько 839 р. угорські загони як союзники болгар з'явилися на Дунаї¹⁸⁷.

Племена №48–58 І.Геррман розмістив уздовж торгового шляху Краків – Бауцен – Ерфурт – Прага – Краків¹⁸⁸. Напевно, варто погодитися з пропозицією Б.Томенчуком уточненням цього маршруту як головного центральноєвропейського шляху, який зв'язував річкові системи Вісли, Одри, Ельби з Дунаєм¹⁸⁹.

(48) **Vuislane** [вісляни]: щодо локалізації віслян сумнівів не виникає (верхня Вісла з притоками Ніда, Нідиця, Камінна, Дунаєць, Раба, Скава, нижній і середній Віслок, нижній Сян)¹⁹⁰.

(49) **Sleenzane** [слензяни]: етимологія назви виводиться від р.Сленза (Slęza), яка тепер носить назву Логє (Lohe), та гори Слез (Slez, тепер Sobótne). Це лехітське плем'я добре локалізується на верхній Одрі¹⁹¹.

(50) **Lunsizi** [лужиці, лужиці (lusici, lunsizi), лужичани]: також добре знане плем'я, локалізоване північніше мільчан в області Нижні Лужиці. Лужичани входили до об'єднання сорбів¹⁹².

(51) **Dadosesani** [дадосечани, дзядошани, дядошани]: відомі з різних джерел, локалізуються в Нижній Сілезії між нижнім Бобром та Одрою¹⁹³.

(52) **Milzane** [мільчани]: також добре знане одне із серболужицьких племен, осадя якого локалізуються на захід від Гвізди і Лаби у Верхніх Лужицях¹⁹⁴.

(53) **Besunzane** [безунчани, бежунчани]: назва, імовірно, походить від місцевості Бежунець, Бежунь¹⁹⁵. Точна локалізація цього серболужицького племені залишається дискусійною¹⁹⁶.

(54) **Uerizane** [веричани]: щодо локалізації цього невеликого племені також триває дискусія (його пов'язують з р.Спревою, пропонують називати wkrzani або вважають одним із дрібних чеських племен¹⁹⁷). Заслужують на увагу версії, які пов'язують їх із серадзянами¹⁹⁸ або з р.Вартою (wierczanie – wirczanie – вірчани)¹⁹⁹.

(55) **Fraganeo** [фрагани]: за П.Й.Шафариком – fergunna (Hercynia silva, тобто збірна назва смуги гір і лісів від витоків Дунаю до Карпат, радше Крушні гори²⁰⁰). Fergunia, готське fairguni – гора, узгір'я. За К.Цейссом, прагани, пражани, тобто жителі Празької округи²⁰¹. Цю ідею підтримували В.Новотний²⁰², В.Халупецький²⁰³, В.Ванечек²⁰⁴. За В. фон Кельтшем²⁰⁵, frawengo (від Maegdhaland короля Альфреда) у південно-західній Великопольщі. За А.Кралічеком, тотожні «амазонкам» Ібрагіма ібн Якуба²⁰⁶. С.Закшевський розміщував їх у Краківській землі²⁰⁷. Цю версію підтримав Б.Горак, ототожнивши їх із варягами (waregomi), які жили у Краківській землі²⁰⁸. Із цих версій найбільш умотивованою виглядає запропонована П.Й.Шафариком – крушняни чи горяни.

(56) **Lupiglaa** [лупіг'ляни, глупчиці]: плем'я локалізували над р.Луп'я, у районі Єглави на Мораві, у землі Любуській або у Чехії. Пропонували розшифровку назви як «glupie głowy» – «дурні голови»²⁰⁹. Найбільш обґрунтована локалізація – місцевість Глупчиці у Верхній Сілезії в басейні рік Одра, Особлонґа і Страдуні²¹⁰.

(57) **Opolini** [ополяни]: переконливо локалізуються у верхній течії Одри в районі Ополя²¹¹.

(58) **Golensizi** [голендзичі, голендзяни, голеншичі]: це плем'я локалізується в районі Олави на кордоні Польщі і Чехії²¹².

Таким чином, підсумовуючи огляд локалізації слов'янських племен за «Баварським географом», можна стверджувати:

– уздовж східних кордонів імперії франків із півночі на південь точно локалізуються 13 племен: північні ободрити, велети (лютичі), глиняни, битинці, смоленці, моричани, гаволяни, сорби-серби, таламинці, богемці-чехи, морави, болгари, мерехани;

– уздовж одерського шляху: східні ободрити;

– уздовж шляху між Лабою, Одрою та Віслою: мільчани, феснучі (?), дошани, глоп'яни;

– уздовж основної артерії «бурштинового шляху»: черв'яни, бужани, житичі, стадиці, шеббіроси (?), уличі, нерв'яни, тиверці (двічі), придунайські болгари (ептарадиці, вілероси), дако-романці (саброси (?), знеталичі (?)), хозари;

- уздовж другого відгалуження «бурштинового шляху»: лендзяни, таняни, черв'яни, присяни, волиняни, пруси, візняни (?);
- уздовж шляху з Хозарії через Київ до Чорного моря: хозари, руси, древляни, поляни, сіверяни, луколяни, угри;
- уздовж шляху Вісла – Одер – Ельба: вісляни, слензяни, лужичани, дядошани, мільчани, бежунчани, веричани, крушняни чи горяни, глупчиці, ополяни, голендзяни.

Зрозуміло, що локалізація частини племен №14–58 залишається дискусійною.

Населення Центрально-Східної Європи IX ст. за «Баварським географом»
(реконструкція Л.В.Войтовича)

¹ Шифр Clm 560 («Descriptio» є припискою на двох сторінках до тексту трактату Боеція з геометрії, fol.149 v – 150 r).

² Potocki J. Fragment historiques et géographiques sur Scythie, Sarmatie et les Slaves. – Brunsvic, 1796.

³ Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego // Roczniki Historyczne. – 1951/1952. – R.20. – S.9–58.

⁴ Nový R. Die Anfänge des böhmischen Staates. – Bd.1. – Praha, 1969. – S.131–149; Херрманн Й. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С.166–168.

⁵ Dralle L. Slawen an Havel und Spree // Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6 bis 10 Jahrhundert). – Berlin, 1981. – S.43–44.

⁶ Havlík L. Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis (Bratislava). – 1959. – R.7. – S.282–289.

⁷ Гюзелев В. Баварский географ от IX в. и негово то значение за българската история // Гюзелев В. Средневековна България в светлината на нови извори. – София, 1981. – С.68–81.

⁸ Раткош П. Великая Моравия – территория и общество // Великая Моравия. Её историческое и культурное значение. – Москва, 1985. – С.83, 94.

⁹ Fritze W.H. Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten // Zeitschrift für slawische Philologie. – Bd.21. – Heft.2. – Berlin, 1952. – S.326–542; Idem. Probleme der abodritischen Stammes- und reichsverfassung // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, saale und Oder / In Verbindung mit H.Jankuhn und a. hg. H.Ludat. – Giessen, 1960. – S.147; Idem. Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: Ausgewählte

Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6 bis zum 13 Jahrhundert. – Berlin, 1982. – S.440–441.

¹⁰ Šafařík P.J. Slovanské Starožitnosti. – Praha, 1837. – S.980–981.

¹¹ Назаренко А.В. Русь и Германия в IX–XI вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. – Москва, 1994. – С.35–61.

¹² Назаренко А.В. Об имени «Русь» в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания. – 1980. – №5. – С.40–57; *Его же*. Имя «Русь» и его производные в немецких средневековых актах (IX–XIV ст.): Бавария – Австрия // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г. – Москва, 1984. – С.86–129; *Его же*. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. – Москва, 1993. – С.7–51; *Его же*. Русь и Германия в X–XI вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. – Москва, 1994. – С.33–61; *Его же*. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С.51–70.

¹³ Lelewel J. Winulska Sławiańszczyzna z Geografa bawarskiego // Tygodnik Wileński. – 1816. – №47/50; *Idem*. Geographe du Moyen Age III. – Bruxelles, 1852. – S.21–45.

¹⁴ Šafařík P.J. Slovanské Starožitnosti. – Praha, 1837. – S.979–998.

¹⁵ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – München, 1837; 2 Aufl. – Heidelberg, 1925.

¹⁶ Keltsch V. von. Der bairische Geograph // Alpreussische Monatschr. – №23. – 1886. – S.507–560.

¹⁷ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren // Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens. – 1898. – T.2.

¹⁸ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim» // Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich. – T.1. – Lwów, 1925. – S.111–125.

¹⁹ Fritze W. Die Datierung des Geographus Bavarus // Zeitschrift für Slawische Philologie. – Bd.21. – Heft.2. – Berlin, 1952. – S.326–542.

²⁰ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego // Roczniki Historyczne. – R.20. – 1951–1952. – S.9–58; *Idem*. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródłoznawcze. – T.3. – 1958. – S.1–22.

²¹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С.162–169.

²² Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. – Москва, 1993. – С.13–51; *Его же*. «Хазары, русь, луколяне, венгры»: народы Восточной Европы в «Баварском географе» // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 2000. – С.292–295.

²³ Томенчук Б. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби середньовіччя (за «Баварським географом») // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Л., 2001. – С.211–219.

²⁴ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t.zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S.4; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t.zv. Bavorský geograf) // Rozprawy Československé akademie věd. Rada společenských věd. – T.66. – 1956. – Z.2. – S.7–9; Herrmann E. Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm: Ein Quellenbuch mit Erläuterungen. – München, 1965. – S.220–221; Hellmann M. Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmerwald // Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben / Hg. W.Braunfels. – Bd.1. – Düsseldorf, 1965. – S.712–713; Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – С.7–8.

²⁵ Łowmiański H. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. – S.51; *Idem*. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.3.

²⁶ Войтович Л.В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С.23.

²⁷ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.162–169.

²⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.211–219.

²⁹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.162–163.

³⁰ Филипчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства // Тези доповідей міжнародної конференції «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат». – Л., 1994.

³¹ Литаврин Г.Г. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – Москва, 1976. – С.198–217.

³² Šafařík P.J. Slovanské Starožitnosti. – T.2. – Praha, 1837. – S.608; Perwolf J. Slawische Völkernamen // Archiv für slawische Philologie. – T.7. – 1884. – S.593; Krogmann W. Obodriti // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. – T.65. – 1938. – S.140; Vasmer M. Der Name der Obodriten // Zeitschrift für slawische Philologie. – T.16. – Heidelberg; Leipzig, 1939. – S.361–362; Lehr-Splawiński T. Obodriti – Obodrzyce // Slavica Occidentalis. – T.18. – Poznań, 1947. – S.223–228; Bulin H. Počátky statu bodrického // Pravnehistorické studii. – 1958. – T.7; Rudnicki M. Nazwy Słowian połabskich i łużyckich u Geografa Bawarskiego z IX wieku // Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate. – Poznań, 1959. – S.249–253; Fritze W. Probleme der obodritischen Stämme und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zur Herrschaft // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H.Ludat. – Giesen, 1960; Саливон А.Н. Самосознание ободритов (к вопросу образования раннефеодальной народности) // Советское славяноведение. – 1979. – №5; Санчук Г.Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.201–211.

³³ Trautmann R. Die slawischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins. – Berlin, 1950. – S.153; Bulin H. Německy přínos k dějinám polabských slovanů // Vznik a počátky slovanů. – D.3. – Praha, 1958. – S.5, 71; Fritze W. Probleme der obodritischen Stämme; Schuldt E. Die Ausgrabungen im Gebiet der «2 Alten Burg» vom Sukov, Kreis Teterow // Bodendenkmalpflege in Mecklenburg: Jahrbuch 1963. – Mecklenburg, 1963. – S.217–238; Herrmann J. Siedlung. Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder – Neiße und Elbe; Berlin, 1968. – S.164; Санчук Г.Э. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). – С.201–206.

³⁴ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – Poznań, 1844. – S.723.

³⁵ Zeuss C. Die Deutschen und die Nachbarstämme. – Heidelberg, 1837. – S.651; Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – T.2. – Poznań, 1890. – S.37; Niderle L. Slovanské starožitnosti. – D.3. – Praha, 1912. – S.142; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.13–14; Sulowski Z. Bethenici et Smeldingon, przyczynek do krytyki Geografa bawarskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – S.49–56.

³⁶ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.652; Boguslawski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – T.2. – Poznań, 1890. – S.30; Niderle L. Slovanské starožitnosti. – T.3. – Praha, 1904. – S.113–115; Sulowski Z. Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henrika Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – S.49–56.

³⁷ Bathe M. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelbe durch Karl den Grossen // Sachsen und Anhalt. – T.16. – 1940. – S.8–15; Schultze J. Die Prignitz // Aus der Geschichte einer märkischen Landschaft. – Köln; Graz, 1956; Sulowski Z. Bethenici et Smeldingon. – S.49–56.

³⁸ Brückner A. Die slawischen Ansiedelungen in der Altmark und in Magdeburgischen. – Leipzig, 1879. – S.2; Schröder A. Grundzüge der Territorialentwicklung der anhaltinischen Lande von den ältesten Zeiten // Anhaltische Geschichtsblätter. – T.2. – Dessau, 1926. – S.18–19; Wentz G. Das Bistum Brandenburg. – Berlin, 1937; Trautmann R. Die slawischen Ortsnamen. – S.108; Hessler W. Mitteldeutsche Gauen des frühen und hohen Mittelalters. – Berlin, 1957. – S.34–38.

³⁹ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.15; Niderle L. Slovanské starožitnosti. – T.3. – S.143; Volz W. Der ostdeutsche Volksboden. – Breslau, 1926. – S.136; Brückner A. O nazwach miejscowych // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. – T.64. – №2. – Kraków, 1935. – S.19; Ludat H. Beiträge zur brandenburgischen Namenkunde: 1. Der slawische Namen der Havel // Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte. – T.48. – Leipzig, 1936. – S.327–334; Nalepa J. Obła, Oblica, Oblisko. Pierwotna nazwa rzeki Havel i jej derywatów // Sprágliga Bidrag. Meddelanden från seminarierna i slaviska språk. – Lunds Universitet, 1957. – T.2. – №9. – S.12.

- ⁴⁰ Fredegarii Chronicon // *Krusch B.* Fredegarii et aliorum Chronica. – Hannover, 1888. – IV, 13. – P.90.
- ⁴¹ *Schlesinger W.* Die Verfassung der Sorben // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H.Ludat. – Giesen, 1960. – S.70–78; *Eichler B.* Studien zur Frühgeschichte slawischen Mundarten zwischen Saale und Neiße // Deutsch-Slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte. – T.19. – 1965. – S.111; *Bartmuss H.* Die Geburt des ersten deutschen Staates. – Berlin, 1966. – S.101; *Brachmann H.* Slawische Stämme am Elbe und Saale. – Berlin, 1975. – S.229; *Санчук Г.Э.* Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). – С.198–201.
- ⁴² *Radig W.* Der Burgberg Meißen und der Slawengau Daleminzien // Führer zur Urgeschichte (Augsburg). – 1929. – T.8; *Widajewicz J.* Serbowie nadłabscy. – Kraków, 1948; *Schlesinger W.* Die Verfassung der Sorben. – S.79; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.18.
- ⁴³ *Флоря Б.Н.* Формирование этнического самосознания раннефеодальной чешской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.120–143.
- ⁴⁴ *Trávníček F.* Moravské nářečí. – Praha, 1926; *Poulik J.* Stároslovanská Morava. – Brno, 1948; *Idem.* Jižní Morava, země dávných Slovanu. – Brno, 1948–1950. – S.119–124; *Idem.* Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti «Valy» u Mikulá // Pam. Arch. – T.48. – 1957. – S.363; *Idem.* Velká Morava ve světle nejnovějších archeologických objevů // Velká Morava – Tisíci letá tradice státu a kultury. – Praha, 1963. – S.41; *Vaněček V.* Prvních tisíc let. – Praha, 1949. – S.50–59; *Lowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego. – S.5–58; *Idem.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.19; *Kavlik H.* K otázce národnosti na území Velké Moravy // Historický Časopis. – T.5. – 1957. – S.499–500; *Idem.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis. – T.7. – 1959. – S.282–289; *Bulin H.* Stare Slovensko v údajích t.zv. Bavorskeho geografa // Historický Časopis. – T.6. – 1958. – S.413–428.
- ⁴⁵ *Литаверин Г.Г.* Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая четверть X в.) // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.49–81.
- ⁴⁶ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.452; *Králíček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mähren // Zeitschrift für die Geschichte Mährens. – T.2. – 1898. – S.216–235; *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. – T.3. – S.211; *Vaněček V.* Prvních tisíc let. – S.42, 50; *Idem.* Staré Čechy VIII–IX stol. // Slavia Antiqua. – T.2. – 1949/1950. – Z.2. – S.304, 309; *Kiersnowski R.* Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – T.3. – 1951/1952. – S.88; *Lowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego. – S.9–58; *Idem.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.10; *Havlik L.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis. – T.7. – 1959. – S.282–289; *Bulin H.* Z diskuse o počátcích velkomoravské říše // Slavia Occidentalis. – T.22. – Poznań, 1962. – S.84.
- ⁴⁷ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ *Томенчук Б.* Пічкові шляхи ... – С.212–213.
- ⁵⁰ *Kadlec K.* O politycznym ustroju słowian, zwłaszcza zachodnich. Początki kultury słowiańskiej. – Kraków, 1912. – S.31; *Arnold S.* W sprawie ustroju plemiennego w ziemiach polskich // Slavia Occidentalis. – T.7. – Poznań, 1928. – S.330; *Koczy L.* Skłanianja Adama Bremeńskiego // Slavia Occidentalis. – T.12. – Poznań, 1933. – S.181; *Labuda G.* Organizacje państwowe słowian zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku) // Początki państwa polskiego. – T.1. – Poznań, 1962. – S.65–69.
- ⁵¹ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁵² *Králíček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mähren // Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens. – T.2. – 1898. – S.224.
- ⁵³ *Bogusławski W.* Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. – T.2. – S.64; *Widajewicz J.* Serbowie nadłabscy. – Kraków, 1948. – S.10–18; *Helbig H.* Die slawische Siedlung im sorbischen Elbe, Saale und Oder. – Giessen, 1960. – S.63; *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.24.
- ⁵⁴ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.164.
- ⁵⁵ *Widajewicz J.* Licikaviki Widukinda // Slavia Occidentalis. – T.6. – Poznań, 1927. – S.85–179.

- ⁵⁶ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁵⁷ Kucharski E. Polska w zapisie karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim». – S.120.
- ⁵⁸ Lowmiański H. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.18; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.24–25.
- ⁵⁹ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.178, 497.
- ⁶⁰ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.226.
- ⁶¹ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁶² Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.180, 776.
- ⁶³ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.226.
- ⁶⁴ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁶⁵ Kucharski E. Polska w zapisie karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim». – S.6.
- ⁶⁶ Sulowski Z. Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego // Roczniki Historyczne. – T.19. – 1959. – S.17, 38, 64; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.25; Nový R. Die Anfänge des böhmischen Staates. – T.1. – Praha, 1968. – S.131; Idem. Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1972. – S.10.
- ⁶⁷ Spal J. Iména západních Slovanů u Geografa Bavorského // Slavia. – T.24. – 1955. – №1. – S.6; Lowmiański H. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. – S.11–12.
- ⁶⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁶⁹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.164.
- ⁷⁰ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.180, 498; Widajewicz J. Początki Polski. – Warszawa, 1948. – S.62; Lowmiański H. Kilka uwag krytycznych o początkach Polski // Roczniki Historyczne (Poznań). – T.18. – 1949. – S.359; Idem. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródłoznawcze. – T.3. – 1958. – S.18; Kowalenko W. Przewłoka na szlaku żeglutowym Warta – Gopło – Wisła // Przegląd Zachodni. – 1952. – R.8. – №5/6. – S.76–88; Natanson-Leski J. Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. – Wrocław, 1953. – S.53–54; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.25–26.
- ⁷¹ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁷² Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу ... – С.164.
- ⁷³ Paszkiewicz H. The Origin of Russia. – London, 1954. – P.63–66.
- ⁷⁴ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Т.1: Пам'яті І.К.Свешнікова. – Л., 1998. – С.286–294; Его же. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. – С.6–12.
- ⁷⁵ Szafarzyk P.J. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.181.
- ⁷⁶ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁷⁷ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.31.
- ⁷⁸ Hesler W. Mitteldeutsche Gaue des frühen und hohen Mittelalters. – Berlin, 1957. – S.156.
- ⁷⁹ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁸⁰ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁸¹ Войтович Л.В. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? // Миколаївщина. – Т.1. – Л., 1998. – С.49–79; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.4. – К., 2004. – С.105–112; Його ж. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.8. – Дрогобич, 2004. – С.38–45.
- ⁸² Войтович Л. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Л., 2001. – С.195–210; Его же. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. – С.13–39.
- ⁸³ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.179.
- ⁸⁴ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁸⁵ Kraliček A. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.233.
- ⁸⁶ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.28.
- ⁸⁷ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁸⁸ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.213, 219.
- ⁸⁹ Войтович Л. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Л., 2001. – С.195–210; Его же. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н.э. – С.13–39.

- ⁹⁰ *Szafarzyk J.P.* Słowiańskie starożytności. – Т.2. – S.179.
- ⁹¹ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ⁹² *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. – Т.3. – S.75.
- ⁹³ *Jireček K.* Dějiny národa bulgarského. – Praha, 1876. – S.95.
- ⁹⁴ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.29.
- ⁹⁵ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ⁹⁶ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.214, 219.
- ⁹⁷ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.30; *Lowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawieskiego. – S.13–14; *Pilař O.* Dilo neznámého bavorského geografa // *Historická Geografie.* – 1974. – Т.12. – S.235.
- ⁹⁸ *Надеждин Н.И.* О положении города Пересечена // *Записки Одесского об-ва истории и древностей.* – Т.1. – Одесса, 1844. – С.235–253.
- ⁹⁹ *Любавский М.* Историческая география России в связи с колонизацией. – Москва, 1909. – С.131; *Середонин С.М.* Историческая география. – Петроград, 1916. – С.126; *Рыбаков Б.А.* Улицы (историко-географические заметки) // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* – Т.35. – С.3–17; *Березовец Д.Т.* Поселения улицей на р.Тясмине // *Мат. и исслед. по археологии.* – 1963. – Вып.108; *Березовец Д.Т.* Могилиники уличей у долины р.Тясмина // *Слов'яно-руські старожитності.* – К., 1969. – С.156–174; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.130–132.
- ¹⁰⁰ *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. – Петроград, 1919. – С.373.
- ¹⁰¹ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹⁰² *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.214, 219.
- ¹⁰³ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.220.
- ¹⁰⁴ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925. – S.615.
- ¹⁰⁵ *Lowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawieskiego. – S.14.
- ¹⁰⁶ *Niderle L.* Slovanské starožitnosti. – Т.3. – S.75.
- ¹⁰⁷ *Карамзин Н.М.* История государства российского. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1818. – С.31. Цю ідею також підтримали П.Шафарик, К.Мюленгоф, Л.Нідерле, М.Фасмер, М.Артамонов, Т.Лер-Сплавинський, К.Мошинський, Я.Отрембський, М.Рудницький, П.Третяков, К.Тименецький, І.Геррман та інші відомі славісти (*Plezia M.* Neurowie e swietle historiografii starożytnej // *Przegląd Zachodni.* – Т.8. – 1952. – №5/6. – S.247–268; *Tymieniecki K.* Uwagi do dyskusji w sprawie autochtonizmu słowian // *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego.* – Wrocław, 1964. – S.57).
- ¹⁰⁸ *Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднепровья. – Москва, 1958; *Кухаренко Ю.В.* Памятники железного века на территории Полесья. – Москва, 1961; *Петренко В.Г.* Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н.э. – Москва, 1967.
- ¹⁰⁹ *Seeck O.* Geschichte des Untergangs der antiken Welt. – Т.6. – Anhalt; Stuttgart, 1921. – S.461.
- ¹¹⁰ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹¹¹ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.214, 219.
- ¹¹² *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.31–32.
- ¹¹³ *Szafarzyk J.P.* Słowiańskie starożytności. – Т.2. – S.179.
- ¹¹⁴ *Седов В.В.* Русы (Древнерусская народность) // <http://xpomo.com/rusograd/sedov1/sedov6.html>
- ¹¹⁵ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.222.
- ¹¹⁶ *Brückner A.* O nazwach miejscowych. – S.45.
- ¹¹⁷ *Lowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawieskiego. – S.15, 20.
- ¹¹⁸ *Brückner A.* O nazwach miejscowych. – S.45.
- ¹¹⁹ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.223.
- ¹²⁰ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.33.
- ¹²¹ *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. – S.224.
- ¹²² *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.262–263; *Tomaschek W.* Die alten Thraker, Eine ethnologische Untersuchung // *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse.* – Т.128. – Wien, 1893. – S.106–107; *Županić N.* K vprasa-riju izvora. Kostobokov in Sabokov // *Niederlufv sbornik.* – Praha, 1925. – S.235–242; *Detschev D.* Die thrakischen Sprachreste. – Wien, 1957. – S.73, 256, 406.

- ¹²³ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.35–36.
- ¹²⁴ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.181.
- ¹²⁵ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.36–37.
- ¹²⁶ Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – S.182.
- ¹²⁷ Lowmiański H. Początki Polski. – T.4. – Warszawa, 1970. – S.491–493.
- ¹²⁸ Labuda G. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S.9–17.
- ¹²⁹ Nalepa J. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łedzanie // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – S.47–64.
- ¹³⁰ Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. – К., 1988. – С.9.
- ¹³¹ Корольок В.Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1952. – №9. – С.48–49.
- ¹³² Szafarzyk J.P. Słowiańskie starożytności. – T.2. – Poznań, 1844. – S.188, 782; Niderle L. Slovanske starožitnosti. – D.4. – Praha, 1924. – S.150.
- ¹³³ Филиппчук М. Генезис прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полюсної структури суспільства // Тези доп. Міжнар. конференц. «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат». – Львів, 1994.
- ¹³⁴ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t.zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917. – S.52; Nalepa J. Z badań nad nazwami plemiennymi u słowian zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego // Dobnicy Arsbook. 1957–1958. – Lund, 1961. – S.64–85.
- ¹³⁵ Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie «Geografem Bawarskim» // Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków polskich. – T.1, sekcja 2. – Lwów, 1925. S.8.
- ¹³⁶ Lewicki T. Leizike Konstantina Porfirogenety // Roczniki Historyczne. – T.32. – Poznań, 1956. – S.32–33; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa, 1961. – S.66–69, 83.
- ¹³⁷ Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. – T.20. – Poznań, 1951–1952. – S.51.
- ¹³⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Л., 1999. – С.29, 81, 84.
- ¹³⁹ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – С.14, 35.
- ¹⁴⁰ Исаевич Я.Д. О происхождении названий Червен, червенские города, Червонная Русь // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества СССР за 1966 г. – Л., 1969. – С.135–138 [Исаевич Я. Україна давня і нова. – Л., 1996. – С.75–80]; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. – Вип.6. – К., 1971. – С.83–100; Його ж. Територія і населення «Червенських градів» (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.71–83; Исаевич Я.Д. «Грады червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI вв.) // Исследования по истории славянских и балканских народов: Эпоха средневековья: Киевская Русь и её славянские соседи. – Москва, 1972. – С.107–124.
- ¹⁴¹ Widajewicz J. Początki Polski. – Warszawa, 1948. – S.43.
- ¹⁴² Lehr-Splawinski T. Najstarsze nazwy plemion polskich w obecnych źródłach // Język Polski. – T.41. – Kraków, 1961. – S.265.
- ¹⁴³ Войтович Л. Черв'яни у працях І.Крип'якевича (до питання про початки державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С.818–822.
- ¹⁴⁴ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.214.
- ¹⁴⁵ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.166.
- ¹⁴⁶ Карамзин Н.М. История государства российского. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1818. – С.22.
- ¹⁴⁷ Dobrowski J. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau // Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. – 1827. – T.18. – №92/93. – S.150.
- ¹⁴⁸ Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph und Mähren. – S.220.
- ¹⁴⁹ Див.: Krysiński A. Pomorze plemienne w świetle przekazy t.zw. Geografa Bawarskiego // Materiały Zachodnio-Pomorskie. – 1961. – T.7. – S.499.

- ¹⁵⁰ *Kiersnowski R.* Plemiona Pomorza Zachodniego w swietle najstarszych źródeł pisanych // *Slavia Antiqua*. – 1951–1952. – Т.3. – S.81; *Łowmiański H.* O pochodzeniu Geografa Bawarskiego. – S.15.
- ¹⁵¹ *Войтович Л.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип.4. – К., 2004. – С.117–118.
- ¹⁵² *Przemysł w starożytności i średniowieczu*. – Rzeszów, 1966. – S.38.
- ¹⁵³ *Новосельцев А.П.* Образование древнерусского государства и первый его правитель // *Вопросы истории*. – 1991. – №2/3.
- ¹⁵⁴ *Toeppen M.* Historischcomparative Geographie von Preußen. – Gotha, 1858; *Būga K.* Lietuvių kalbos žodyno. – Т.1–2. – Vilnius, 1924–1925; *Łowmiański H.* Stan badań nad dziejami dawnych prusów. – Olsztyn, 1947; *Idem.* Stosunki polsko-pruski za pierwszych Piastów // *Przegląd Historyczny*. – 1950. – Т.41. – S.152–179; *Ślaski K.* Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku // *Rocznik Olsztyński*. – 1963. – Т.5. – Olsztyn, 1965. – S.9–27; *Powierski J.* Najważniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 1965. – №2 (88); *Antoniewicz J.* Terytoria plemienne ludów bałtyjskich w okresie starożytnym w swietle badań archeologii i hydronimii // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 1965. – №4 (90). – S.513–530.
- ¹⁵⁵ *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.119–122.
- ¹⁵⁶ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.164, 166.
- ¹⁵⁷ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.215.
- ¹⁵⁸ *Войтович Л.* Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // *Хазарський альманах (Київ; Харьков)*. – Т.6. – 2007. – С.65–77.
- ¹⁵⁹ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.42.
- ¹⁶⁰ *Krysiński A.* Pomorze plemienne w swietle przekazy t.zw. Geografa Bawarskiego. – S.483.
- ¹⁶¹ *Томенчук Б.* Річкові шляхи ... – С.215.
- ¹⁶² *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.43.
- ¹⁶³ *Назаренко А.В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. – С.13–51; *Его же.* «Хазары, русь, луколяне, венгры»: народы Восточной Европы в «Баварском географе» // *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. – Москва, 2000. – С.292–295; *Его же.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001. – С.51–70.
- ¹⁶⁴ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.162–169; *Войтович Л.* Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Прицаком // *Хазарський альманах*. – 2005. – Т.4. – С.109–117.
- ¹⁶⁵ *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów. – S.60.
- ¹⁶⁶ *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.623.
- ¹⁶⁷ *Keltsch V. von.* Der bairische Geograph // *Alpreussische Monatsschr.* – 1886. – №23. – S.507–560.
- ¹⁶⁸ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.44–45.
- ¹⁶⁹ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.167–168.
- ¹⁷⁰ *Lehr-Splawiński T.* Fresiti // *Słownik Starożytności Słowiańskich*. – Т.2. – Cz.1. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S.72.
- ¹⁷¹ *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw. – S.18.
- ¹⁷² *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów. – S.60–62.
- ¹⁷³ *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ... – S.44–45.
- ¹⁷⁴ *Херрман И. Ruzzi.* Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.168.
- ¹⁷⁵ *Riasanovsky V.J.* The Embassy of 838 revisited: Some comments in connection with a «Normanist» source on Early Russian history // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1962. – Т.10; *Boba I.* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth century // *Slavio-Orientalia* (Wiesbaden). – 1967. – Т.2. – P.23; *Łowmiański H.* Początki Polski. – Т.5. Warszawa, 1973. – S.130–132; *Лебедев Г.С.* Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С.190; *Кирпичников А.Н., Дубов Л.В., Лебедев Г.С.* Русы и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени) // *Славяне и скандинавы* / Под ред. Е.А.Мельниковой. – Москва, 1986. – С.189, 285; *Treadgold W.* The Byzantine Revival 780–842. – Stanford, 1988. – P.309; *Nelson J.L.* The Annals of St-Bertin // *Ninth-century histories* (Manchester). – 1991. – Т.1. – P.6–13.

- ¹⁷⁶ Szafarzyk P.J. Słowiańskie starożytności. – Poznań, 1844. – T.2. – S.189.
- ¹⁷⁷ Lelewel J. Geographie du moyen age. – Breslau, 1852. – T.3/4. – P.34; Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph. – S.234.
- ¹⁷⁸ Kucharski E. Polska w zapisie karolińskiej zwanej niewłaściwie «geografem bawarskim». – S.8.
- ¹⁷⁹ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.61.
- ¹⁸⁰ Łowmiański H. O identyfikacji nazw. – S.18.
- ¹⁸¹ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – S.623.
- ¹⁸² Niderle L. Slovanské starožitnosti. – T.4. – S.186.
- ¹⁸³ Rudnicki M. Geograf Bawarski w oświetleniu językoznawczym // Z polskich studiów slawistycznych. – T.1. – Warszawa, 1958. – S.190.
- ¹⁸⁴ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.62.
- ¹⁸⁵ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹⁸⁶ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.215, 219.
- ¹⁸⁷ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.205–206.
- ¹⁸⁸ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу ... – С.163.
- ¹⁸⁹ Томенчук Б. Річкові шляхи ... – С.215, 219.
- ¹⁹⁰ Исаевич Я.Д. Висляне и лендзяне // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва, 1981. – С.156–169; *Его же*. Древнепольская народность и её этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.144–166.
- ¹⁹¹ Исаевич Я.Д. Древнепольская народность и её этническое самосознание. – С.145–146, 150.
- ¹⁹² Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / Hrsg. H.Ludat. – Giesen, 1960. – S.70–79.
- ¹⁹³ Wojciechowski Z. Uwagi nad powstaniem Państwa Polskiego i Czeskiego // Przegląd Zachodni. – 1951. – №1/2. – S.142; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.50.
- ¹⁹⁴ Lippert W. Über die Anwendung des Namens Lausitz auf die Oberlausitz im 14 Jh // Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde. – T.15. – Dresden, 1894. – S.41, 62; Jecht R. Die Besitzverhältnisse und die Besitzer der Oberlausitz von 1067–1158 // Neues Lausitzisches Magazin (Görlitz). – 1930. – №106. – S.172; Widajewicz J. Serbowie nadłabscy. – Kraków, 1948. – S.10–15; Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. – Giessen, 1960. – S.63.
- ¹⁹⁵ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.51.
- ¹⁹⁶ Jecht R. Erste Erwähnung der Oberlausitz. Der Gau Besunzane und die urbs Businc sind gleich dem Orte Biesnitz an der Landeskrona // Neues Lausitzisches Magazin. – 1920. – №96. – S.188–199; Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. – 1951/1952. – T.3. – S.84; Nalepa J. Biezuńczenie, nazwa i położenie // Pamiętnik Słowiański (Kraków). – 1954. – T.4. – S.304–323.
- ¹⁹⁷ Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.52.
- ¹⁹⁸ Tymieniecki K. Kim byli «Uerizane» Geografa Bawarskiego // Slavia Antiqua. – 1954–1956. – T.5. – S.84–102.
- ¹⁹⁹ Rudnicki M. Spór o zapis Geografa Bawarskiego z IX w. «Verizane» // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Poznań). – 1956. – №3. – S.19–21.
- ²⁰⁰ Hirst H. Die Urheimat der Indogermanen // Indogermanische Forschungen. – 1892. – №1. – S.479.
- ²⁰¹ Zeuss K. Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – 2 Aufl. – Heidelberg, 1925. – S.653.
- ²⁰² Novotný V. České dějiny. – T.1. – Cz.1. – Praha, 1912. – S.501.
- ²⁰³ Chaloupecký V. // České časopis historický. – T.47. – Praha, 1946. – S.81–84.
- ²⁰⁴ Vaněček V. Pervnich tisíc let. – Praha, 1949. – S.52.
- ²⁰⁵ Keltsch V. von. Der bairische Geograph. – S.551.
- ²⁰⁶ Kraliček A. Der sogenannte Bairische Geograph. – S.222.
- ²⁰⁷ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów. – S.70.
- ²⁰⁸ Horák B. Fraganeo // Časopis společnosti přátel starožitnosti. – T.55. – Praha, 1947. – Č.3/4. – S.81–84; Horák B., Trávníček D. Descriptio civitatum ... – S.52–53.
- ²⁰⁹ Dąbrowski J. Studia nad początkami państwa polskiego // Rocznik Krakowski. – T.34. – Kraków, 1958. – Z.1. – S.3–57.

²¹⁰ Tyszkiewicz J. Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. Pierwotne brzmienie i umiejscowienie Lupiglaa i Golensizi tzw. Geografa Bawarskiego // Studia z dziejów osadnictwa. – T.1. – Warszawa, 1963. – S.7–72.

²¹¹ Wojciechowski Z. Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do roku 1139 // Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400. – T.1. – Kraków, 1933; Holubowicz W. Śląsk w epoce wspólnoty pierwotnej // Historia Śląska. – T.1. – Cz.1. – Wrocław, 1960. – S.127; Tyszkiewicz J. Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. – S.7–72.

²¹² Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego. – Kraków, 1925. – S.23; Rospond S. Dzieje polszczyzny śląskiej. – Katowice, 1959. – S.53; Tyszkiewicz J. Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. – S.7–72.

The article summarizes the attempts localization of Slavic tribes at the source of IX century – «Geographus Bavarus». A clarification of international trade routes in accordance with the hypothesis of J.Herrmann and related new versions ethnic classification.

В.М.Михайловський*

ПРАВЛІННЯ КОРІАТОВИЧІВ НА ПОДІЛЛІ (1340-ві – 1394 рр.): СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА КНЯЗІВСЬКОГО ОТОЧЕННЯ**

На підставі джерел, які дійшли до нашого часу, проаналізовано соціальну структуру оточення подільських князів Коріатовичів (друга половина XIV ст.), персональний склад та ймовірне походження князівських наближених. Подано біографи всіх осіб, що згадуються у надавчих документах Коріатовичів.

Майже півстолітнє правління на Поділлі князів Коріатовичів залишило настільки помітний слід у джерелах, що й до сьогодні є предметом досліджень, навіть коли йдеться про вже давно відомі та опрацьовані матеріали. Дискусії тривають навколо кількох основних питань, насамперед щодо початку правління онуків Гедими́на на Поділлі. Деякі дослідники пов'язували (і досі пов'язують) це з виправою Ольгерда проти татар та битвою на Синіх Водах. І тут ідеться не так про її місце, як про датування – чи то початок 1350-х рр., 1362 р. або ж 1397–1398 рр. Останніми, хто писав про ці події, були Ф.Шабульдо¹ та Я.Куртика². Якщо другий датує прихід Коріатовичів на Поділля приблизно 1349 р., то першого цікавить не стільки рік появи тут нових володарів (він називає 1362 р., тобто усталену дату виправи Ольгерда), а, власне, статус території, за яку точилася боротьба. Ідеться про так званий кондомініум, тобто спільне татарсько-литовське або татарсько-польське володіння подільськими землями. Вочевидь, ані татари, ані нові господарі, князі Коріатовичі, не мали у своєму розпорядженні достатньо сил та ресурсів, щоби повністю контролювати Велике Поділля³.

Не підважуючи тверджень обох дослідників, варто згадати факт другого походу Казимира III на руські землі (1349 р.) із метою остаточного врегулювання власних претензій на ці території, а також угоду від 1350 р. з Людовіком Угорським про успадкування польської корони після смерті Казимира в разі відсутності у того нащадків. Усе це досить добре узгоджується як із подальшими васальними стосунками Коріатовичів та Казимира (як мінімум від 1366 р.) й Людовіка (з

* Михайловський Віталій Миколайович – канд. іст. наук, наук. співроб. музею Національного університету «Києво-Могилянська академія».

E-mail: Mykhaylovsky@ukma.kiev.ua

** Стаття написана в рамках проекту, підтриманого Gerda Henkel Stiftung (проект AZ 23/SR/05).